

“UCHINCHI RENESSANS POYDEVORINI QO‘YISHDA FILOLOGIK TADQIQOTLARNING NAZARIY VA AMALIY AHAMIYATI” mavzusidagi xalqaro ilmiy-nazariy konferensiya materiallari to‘plami

BADIIY MATNDA ZID MA‘NOLI SO‘ZLARNING POETIK AKTUALLASHUVI (Sh.Rahmon she‘rlari misolida)

Yunusova Jamila Boltaboyevna

O‘zRFA O‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti 2-kurs doktoranti
Jamila2020yunusova@mail.ru

***Annotatsiya:** ushbu ishda o‘zbek tilining lingvistik boy imkoniyatlari shoir Shavkat Rahmon she‘rlarida antonimlarning qo‘llanishi, ularning o‘ziga xosligi lingvopoetik tahlillar orqali ko‘rsatib berilgan.*

***Kalit so‘zlar:** antonimlar, kontekstual antonimlar, kontrastlik, antiteza, lingvopoetika, badiiy niyat.*

***Аннотация:** в данной работе показаны богатые лингвистические возможности узбекского языка через использование антонимов в стихах поэта Шавката Рахмана, их своеобразии посредством лингвопоэтического анализа.*

***Ключевые слова:** антонимы, контекстуальные антонимы, контраст, антитеза, лингвопоэтика, художественный замысел.*

***Annotation:** in this work, the rich linguistic possibilities of the Uzbek language are shown through the use of antonyms in the poems of the poet Shavkat Rahman, their uniqueness through linguopoetic analysis.*

***Key words:** antonyms, contextual antonyms, contrast, antithesis, linguo poetics, artistic intention.*

Badiiy matnlarda til vositalarining poetik aktuallashishi, estetik vazifa bajarishi badiiyati to‘q original obrazlar yaratilishiga sabab bo‘lgan. Badiiy matnning lingvopoetik tahlilida so‘z uning shakl va ma‘no munosabatiga ko‘ra turlari badiiy matnning estetik qimmatini ko‘rsatishda muhim ahamiyatga ega. Ayniqsa, emotsional-ekspressiv ifoda hosil qilishda zid ma‘noli so‘zlar faol ishtirok etadi.

Shunday ekan, adabiy asarning lisoniy tarkibi tahlili orqali uning badiiyati bo‘y ko‘rsatadi. Tilda har bir hodisaning o‘z vazifasi, ma‘no ko‘lami, boshqa hodisalar bilan bog‘lanish asoslari bor. “Shu qonuniyatlardan mukammal boxabar bo‘lgan, badiiy didi, so‘z sezgisi va mahorati yuksak yozuvchi betakror tasvir, kutilmagan badiiy lavhalar so‘zning yangidan- yangi badiiy ma‘nolarini paydo qila oladiki, o‘quvchi adibning faqat g‘oyasinigina emas, balki betakror tilning asiriga ham aylanadi.”[3, b.45]

Shunday shoirlardan biri o‘z she‘rlari bilan kitobxon ong-u shuurini, ko‘ngil halovatini o‘g‘irlagan shoir Shavkat Rahmondur. El sevar, jonkuyar, haqparvar shoir ijodida adolat uchun urib turgan yoniq yurak, uning dardchil hislari aks etadi, u har qanday kitobxon ko‘ngliga yuqadi. Shoir she‘rlarining mag‘zi to‘qligi va poetik to‘yinganligi bilan ham ajralib turadi.

“UCHINCHI RENESSANS POYDEVORINI QO‘YISHDA FILOLOGIK TADQIQOTLARNING NAZARIY VA AMALIY AHAMIYATI”

mavzusidagi xalqaro ilmiy-nazariy konferensiya materiallari to‘plami

Ayni holatlarni shoir she‘rlarida antonimlarning lingvopoetik tahlillari orqali ko‘rsatishni maqsad qildik. “Til birliklarining o‘zaro zid munosabatdagi ma‘nolarni anglatishi asosida guruhlanishiga antonimiya deyiladi” [5,b.126] “Antonimlar badiiy nutqda yorqin ifodalilik vositasalaridan biri sifatida keng foydalaniladi. Ular belgi, voqea-hodisa va shu kabilarni keskin qarshilantirish, kontras obrazlar yaratishda muhim ahamiyatga ega.” [1, b. 13]

Juda zarur sahardan boshlab
Ko‘chalarni suyib bosmog‘ing,
qotib qolgan *sovuq* yuzlarga
iliq tabassumlar osmog‘ing. (“Sehrgar”)

Ushbu she‘rda *sovuq* va *iliq* so‘zlari ko‘chma ma‘no qirralariga ko‘ra zidlangan, betakror metafora yasalishiga asos bo‘lgan. Shoir uyqudan tugal uyg‘onmagan qiyofani – qotib qolgan *sovuq* yuzga, hayrat -havas bilan boqishni - *iliq* tabassumga o‘hshatadi. Natijada o‘quvchi tasavvurida go‘zaligini bilib nozlanib qadam bosish orqali chiroyini namoyish qilayotgan go‘zal tasviri namoyon bo‘ladi. Ifodadagi iliqlik kitobxonga ham ko‘chadi. Kuldirish, tabassum qildirish fe‘llari mavjud, lekin “*tabassum osmoq*” yangi ifoda, shoir topilmasi. Bu tilimizdagi sinonimlar qatorini to‘ldirish bilan birga matnni poetik jihatdan to‘yintirib, suyumli bo‘lib o‘rnashishiga xizmat qilgan.

Shoir “*odimlamoq*” va “*chopmoq*” antonimiyasini boshqa bir she‘rida mana bu tarzda lingvopoetik maqsadiga bo‘ysundirgan:

Uzoq yurdim keksa tog‘ sari,
goh *odimlab*, gohida *chopdim*,
nuragan tosh, qoya tagidan
go‘yoki tog‘ ko‘zlarin topdim. (“Ibtidoiy o‘tkir qoyalar”)

Matndagi “*tog‘ ko‘zlarini topdim*” jumlasida o‘quvchi e‘tiborini jalb qiladi. Lirik qahramon o‘tmishdagi sodir etilgan voqealarni, sir-asroslarni guvohlardan bilishni istaydi. Lirik qahramonning “*tog‘ ko‘zlarini topdim*” jumlasida oddiy metafora bo‘lmay, xalq tilida ishlatilib kelinadigan “*tog‘-u tosh guvoh, ko‘rib turibdi*” gapiga ishora. Bu o‘rinda “*tog‘*” so‘zida *ota-bobolar xotirasi, tarix* semalari gavdalangan. Shoir aytmoqchi bo‘lgan fikrining mantiqiy qolipi uchun shunday sintaktik konstruktsiya hosil qiladiki, natijada “*odimlamoq*” va “*chopmoq*” so‘zlari matn ichida “*sekin va tez*” ko‘chma ma‘nolarida, matn tashqarisida esa bosh ma‘nosi bilan ham zidlashadi. Bunday poetik yechim vositasida antisemik juftliklar sezilarli darajada poetik aktuallashtirilgan.

“UCHINCHI RENESSANS POYDEVORINI QO‘YISHDA FILOLOGIK TADQIQOTLARNING NAZARIY VA AMALIY AHAMIYATI”

mavzusidagi xalqaro ilmiy-nazariy konferensiya materiallari to‘plami

“Antonimlar voqea-hodisalar, belgilarni umumlashtirib, to‘la qamrab holda ko‘rsatish, vaqt chegarasining kengligi, umumiylikni, davomiyligini ifodalash uchun ham qo‘llanadi.” [1, b. 15] Quyidagi parchada ham kunduz va tun so‘zlari zidlanib *umumiylik, davomiylik* ma’nolarini bergan.

Fursat esa-

shoshqaloq bola,

mevalarning xush bo‘yin tuyib,

atrofida tinmay aylanar.

goh *kunduzni*, goh *tunni* kiyib... (“Ozodlik qo‘shig‘i”)

Shuningdek, “Muqaddima” she‘rida ham shoir asli antisemantik bo‘lgan leksemalarni lingvopoetik maqsadda umumiy, bir mazmunda birlashtira olgan.

Yildirimday lahza suratin

yashirincha asrar xotira.

Meni *bor* ham *yo‘q* qiladigan

lahza porlab turar oldinda.

Bandagi *bor* va *yo‘q* so‘zlari “o‘zlik” ma’nolarini bergan.

Yoki shoir so‘zlarni okkazional qo‘llash orqali ularga kuchli poetik bo‘yoq bera olgan.

Shaldiraq kishanlar hukmiga

achinmay berasan yoshliging.

Yuzlaring burishmas og‘riqdan,

Farog‘at bag‘ishlar *ochliging*.

“Kun sayin ozadi yuragim ” she‘rida antonimik juftlik biri bir misrada , boshqasi keying misrada paronim so‘zlar bilan qofiyadosh bo‘lgan. Ayni holat misralar orasida va mazmunda kontrastlik yuzaga kelishiga asos bo‘lgan. Antonim va paronim so‘zlar qofiyadosh bo‘lib qo‘llanishi kuchli ekspressiv emotsionallikni hosil qilgan.

Kun sayin *ozadi yuragim*,

kun sayin vujudim *semirar*.

yurakni yolg‘izlik ezadi,

vujudim lahzalar *kemirar*.

Shoir ijodida antonimlar salmoqli o‘ringa ega bo‘lib, ayni damda ular shoir til hodisalaridan o‘ziga xos tarzda tassarruf etish mahoratiga ham chizgilar bera oladi.

Ne davrlar qorni tagida

Muzlaganday qari qo‘toslar-

Sokin yotar Oloy tog‘lari,

“UCHINCHI RENESSANS POYDEVORINI QO‘YISHDA FILOLOGIK TADQIQOTLARNING NAZARIY VA AMALIY AHAMIYATI”

mavzusidagi xalqaro ilmiy-nazariy konferensiya materiallari to‘plami

Bag‘ri to‘la *g‘alayon*, saslar
Yana bir misolni ko‘raylik:
Qadim *qop-qora* ko‘ksingga
Cho‘g‘ kabi *qip-qizil* g‘unchalar,
Agar men bo‘lmasam, eshit, tun,
chiroyli bo‘lmasding bunchalar. (“Qasida”)

Ya‘ni *qop-qora* so‘zi zerikarli hayot, *qip-qizil* so‘zi esa qizg‘in hayot ma‘nolarida qo‘llanib, shu semalari zidlashgan. Natijada ifoda ravshanlanib, emotsional va ekspressiv boyoq hosil qilingan.

Ma‘lumki, antonimiya hodisasi tilshunoslikda, asosan, bir turkumga oid so‘zlar o‘rtasidagi ma‘noviy zidlik, qarama-qarshilik tarzida talqin qilinadi, ya‘ni: *yaxshi – yomon, katta – kichik, uzun – qisqa, yosh – qari, kecha – kunduz, ayol – erkak, ketmoq – kelmoq, turmoq – o‘tirmoq, tug‘ilmoq – o‘lmoq* kabi. Ammo ma‘noviy zidlik, qarama-qarshilik turli so‘z turkumlariga mansub so‘zlar o‘rtasida ham namoyon bo‘ladi, masalan: *yosh – keksaymoq, tor – kengaymoq, kulgi – yig‘lamoq, qora – oqarmoq, tong – kech kirmoq* kabi. Bunday holatdagi zidlik munosabatlari ba‘zan “turkumlararo antonimiya” nomi bilan atalgan. Bunday holatlarni o‘zbek tilshunosligida dissertatsion tadqiqot doirasida o‘rgangan D.Abdullayeva bu hodisaga nisbatan birinchilardan bo‘lib, “antisemiya” terminini qo‘llagan, bu hodisaning o‘ziga xos jihatlari, lisoniy-mantiqiy imkoniyatlari va xilma-xil ko‘rinishlarini o‘zbek tili materiallarida asosli ravishda birma-bir ko‘rsatib bergan.

Albatta, antisemiya badiiy matndagi kontrastlik va boshqa badiiyatga xizmat qiladigan imkoniyatlarni chuqurroq va ko‘lamli o‘rganish chegaralarini kengaytiradi. Shavkat Rahmon she‘riyatida poetik aktuallashuvni yanada kuchaytiradigan antisemik juftliklarning go‘zal namunalari mavjud. Mana birgina misol, shoirning “Yuksal, oppog‘im” she‘rida shunday band bor:

Cho‘l, munchayam bo‘lmasang ayyor,
muncha bag‘ring sevgidan holi,
go‘zalsan-u, g‘oyat makkorsan
dog‘uli, sho‘x juvon misoli. (“Cho‘l”)

Matndagi ayyor leksemasi bir sinonimik qatordagi bir necha so‘z bilan zidlashadi, bu esa tasvirni quyuvq va ohorli ifoda etishga xizmat qilgan. Go‘zal so‘ziga makkor, dog‘uli, sho‘x so‘zlari kontrastlik hosil qilgan.

Yoki “Hamal” she‘rida shoir til unsurlaridan unumli foydalanib orginal ko antonim juftlik hosil qilganiga guvoh bo‘lamiz. Aslida, *tullamoq* va *gullamoq* so‘zlari matn tashqarisida ma‘nolari zidlashmaydi. Shoir go‘zal bir poetik manzara hosil

“UCHINCHI RENESSANS POYDEVORINI QO‘YISHDA FILOLOGIK TADQIQOTLARNING NAZARIY VA AMALIY AHAMIYATI”

mavzusidagi xalqaro ilmiy-nazariy konferensiya materiallari to‘plami

qiladiki, bu so‘zlar antonim juftlikka aylanadi, natijada so‘zlar poetik aktuallashib lingvopoetik salmog‘i ortadi.

Shoir sintaktik antitezalardan foydalangan holda insonga xos ruhiy kechinmalarni tabiat tasviriga ko‘chira olgan. Kontrastlik emotsional ohangdorlikni yaratib, poetik aktuallashgan.

Nurlarin *yi‘ib olar kun,*

osmon yerga tashlar soyasin.

Yulduzlarni *yoqib qo‘yar tun,*

Kesib qo‘yar oying poyasin. (“Yoz ravishi”)

Shoir “Mashq” she‘rida antitezadan unumli foydalanib, badiiy niyatini kontras tasvirlar orqali ifoda etadi. She‘rda borliqning abadiy qonuniyatlaridan bo‘lgan ezgulik va yovuzlik, tug‘ilish va o‘lim, boylik va qashshoqlik, mehr va qahr o‘rtasidagi kurash va bularga inson qalbining munosabatini o‘ziga xos tarzda tabiat tovlanishlarining kontras tasviri orqali aks ettirilgan.

Qorong‘u bog‘,

xIlvatda

o‘t-o‘lanlar shovullar,

Go‘yo zulmat girvatida

yuzlashganday dovullar.

Tabiatdagi ziddiyatli tasvirlar rivojlantirilib, ziddiy munosabatlar inson xatti-harakatlariga ko‘chiriladi. Darajalanib borgan bo‘yoqdor poetik tasvirlar orqali inson ruhiyatiga chizgilar beriladi. “Qorong‘u bog‘” -tinch, sokin ko‘chma ma‘nolari bilan “o‘t-o‘lanlar shovullar” sintaktik birligi bilan zidlik hosil qilgan.

Qorong‘ida *yig‘lar kim,*

kim keladir yiroqdan?

Charaqlaydi yildirim

To‘qnashganday pichoqlar.

Shoir fikrini yanada oydinroq ifodalash uchun tasvir maydoniga tabiat va insonning o‘zaro zid tasvirini qarama-qarshi qo‘yadi.

Telbaday *jim boraman,*

yurakka qon sig‘maydi,

Ayni tasvirlar orqali shoir fikrni rivojlantirib, ruhiy tasvir ta‘sirini yanada oshirishga erishadi, o‘z o‘rnida ohangdorlik ham yuqorilab boradi. Kuzatilgan zid tasvir she‘r so‘ngiga qadar hukmronlik qiladi.

“UCHINCHI RENESSANS POYDEVORINI QO‘YISHDA FILOLOGIK TADQIQOTLARNING NAZARIY VA AMALIY AHAMIYATI”

mavzusidagi xalqaro ilmiy-nazariy konferensiya materiallari to‘plami

She’rning oxirgi misralarida yozuvchi o‘zining badiiy niyatini oshkor etadi. Go‘yo shoir kitobxonni uning badiiy niyatini to‘la anglashi uchun asta-sekin tayyorlab boradi, she’rning ruhiy muvozanatiga moslashtiradi.

Shoir aytmoqchiki, tabiat va hayotning o‘z qonuniyatlari bor, bu qonuniyatlar oldida inson o‘jiz. Har qancha kuchli va ongli bo‘lmasin ularga ta’sir eta olmaydi. Lekin bu voqeliklarga inson qalbi ham bepisand qaray olmaydi.

*Telbaday jim boraman,
yurakka qon sig‘maydi.*

Azaliyat kurashlari ijtimoiy hayotda turli ko‘rinishlarda bo‘y ko‘rsatadi. Bu nohaqlik va yovuzlikdan nafaqat shoir qalbi tabiat ham kuzatib ozorlanadi, junbushga keladi.

Shoir badiiy niyati, ibtido bor joyda intiho ham bor. Hech narsa abadiy emas. Ezgulik va yovuzlik har doim yonma-yon yuradi. Inson o‘zining xatti-harakatlari, qilgan amallari natijasida yo mukofotlanadi, yo turli xil ko‘rinishlarda tovon to‘laydi. Taqdir sinovlari orqali inson hayot darsini, yashash mashqini o‘rganib oladi. Hayot mashqlari odamni “inson” sifatida shakllantiradi. Davriy charxpalak bo‘lgan bu ko‘hna dunyo o‘z “mashqlari” bilan insonni elagidan shu tarzda o‘tkazadi.

Ko‘rinadiki, til vositalardan zid ma’noli so‘zlar badiiy matnda emotsional-ekspressiv ifodalar hosil qilgan. Ijodkorning tildan foydalanish mahorati leksemalarning yangi semalari zidlanishida ko‘rinadi. Ular harakat va holatni zidlash orqali mazmuniy ifodani yorqinroq ifodalashga katta hissa qo‘shadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abdurahmonov X, Mahmudov N. So‘z estetikasi. – Toshkent: Fan, 1981.
2. Abdullayeva D. O‘zbek tilida antisemiya. Filol. fan. nom. diss... avtoref. Toshkent, 2010.
3. Yo‘ldoshev M. Badiiy matnning lingvopoetik tadqiqi: Filol. fan. d-ri... diss.- Toshkent 2009 .
4. Shavkat Rahmon. Saylanma. –T.: Sharq, 1996.-100 b
5. Tursunov U, A. Muxtorov, Sh. Rahmatullayev. Hozirgi o‘zbek adabiy tili.- Toshkent: O‘zbekiston, 1992, 81-82 betlar